

ספרים

מלוח השחמט למדע ההיסטוריה

הנרי תומס באקל נחשב זמן מה לאמן השחמט הטוב בעולם, לאחר שניצח בטורניר השחמט של שנת 1849 את השחמטאי ההונגרי יאנוש לבנטל. לא רבים ידעו שבזמן הטורניר המשיך באקל לעבוד עד אחת בצהריים על ההכנות לכתיבת החיבור ההיסטורי המונומנטלי שלו "תולדות הציביליזציה באנגליה, צרפת, ספרד וסקוטלנד", שהוציא לו שם של היסטוריון בינלאומי, חוצה יבשות, וזיכה אותו בתואר "אבי ההיסטוריה המדעית"

יעקב שביט

21 בספטמבר 2022

עקוב

לזכר מישקה (מיכאל דרור, 1904-1992) שלא הרפה עד שניצח בשלוש פרטיות

במאי־אוקטובר 1851 הגיעו ללונדון טובי השחמטאים של הדור להתחרות בטורניר בין לאומי שנערך כחלק מהאירועים שליוו את "התערוכה הגדולה". הבאים כבר התחרו ביניהם בהזדמנויות שונות, אבל התחרות הזאת, תחרות השחמט הבינלאומית הראשונה בהיסטוריה, היתה עדות למעמדו של משחק השחמט בתרבות האירופית.

התחרות זכתה לתהודה רבה, אבל היא זכורה בעיקר בזכות ההתמודדות בין ליונל קיזריצקי (Kieseritzky), מורה למתימטיקה יליד אסטוניה, שוולדימיר

נבוקוב מתאר אותו ברומן "ההגנה של לוז'ין" כ"אצילי וביש מזל", והמורה למתימטיקה הגרמני קרל ארנסט אדולף אנדרסן, שזכה בתחרות.

המשחק הידידותי בין השניים, שבו ניצח אנדרסן שהקריב רץ, שני צריחים ולבסוף גם מלכה, והסתיים ב-23 מהלכים, זכה לכינוי "המשחק האלמותי" והונצח בשיר של נבוקוב "פרש של שחמט": המאסטרו, אנדרסן, יושב בחברת רעיו, שותה שכר ונוגס בסיגר, ורעיו נזכרים "איך בווינה היכה / את קיזריצקי במחיר המלכה" (תירגם רונן סוניס). נבוקוב העתיק את המשחק לווינה מן הסתם בגלל שהכינוי "המשחק האלמותי" הופיע ב-1855 ב"עיתון השחמט הווינאי".

בטורניר היוקרתי השתתף שחקן שחמט חובב בשם הנרי תומס באקל (-1862 1821), שהגיע לצמרת השחמטאים בטורניר מהשנה שקדמה לכך (-1850 1849) ונחשב זמן־מה לאמן השחמט הטוב בעולם. סדרת המשחקים בינו לבין השחמטאי ההונגרי יוהן (יאנוש) לבנטל התארכה, וכמה מהמשחקים נמשכו שש ותשע שעות, והסתיימה בניצחונו של באקל, שאחר־כך הפסיד למנצח בטורניר, אנדרסן.

זו היתה סדרת המשחקים התחרותית האחרונה של באקל, שתיאר את ניצחונותיו כ"ניצחונות שטותיים". אחרי הטורניר הוא נפרד מהמשחק ונהפך להיסטוריון רב השפעה, שהיו שסברו כי הוא הראוי להשתוות לקופרניקוס ולניוטון, ולא דרווין (ש"מוצא המינים" שלו הופיע ב-1859). דרווין כנראה לא קרא את באקל, שמצא את "מוצא המינים" "מלא מחשבה וחומר מקורי". מי יודע, אילמלא מת ב-1861 ואילו היה ממשיך לכתוב, אולי היה מאמץ את תורת האבולוציה.

לא נדע אם משתתפי הטורניר ידעו שגם בזמן הטורניר המשיך באקל לעבוד עד אחת בצהריים על ההכנות לכתיבת החיבור ההיסטורי המונומנטלי שלו "תולדות הציביליזציה באנגליה, צרפת, ספרד וסקוטלנד", שהחלק הראשון שלו ראה אור ב-1857 (והשני ב-1861), ושהוא המשיך לעבוד אחרי שהסתיים יום המשחקים.

בכל מקרה, אף שמקומו בתולדות השחמט נזכר בספרות על הנושא, הרי שהספר על תולדות הציביליזציה באירופה הוציא לו שם של היסטוריון בינלאומי, חוצה יבשות, וזיכה אותו בתואר "אבי ההיסטוריה המדעית". רבים אמנם חלקו על המוניטין האלה ואפילו תיארו את באקל כקריקטורה של היסטוריון, אבל במחצית השנייה של המאה ה-19 הוא היה אחד ההיסטוריונים המדוברים והמוכרים גם לציבור הרחב. הביוגרף הראשון שלו כתב כי "לא היה כמעט בעולם אדם משכיל שלא שמע את שמו ועל מפעלו", ורוסי בן הזמן כתב ב-1864 כי "לדבר על באקל במוסקבה ובפטרבורג נהפך לעניין שבשגרה כמו לדבר על מזג האוויר".

ב"גן הדובדבנים" של צ'כוב אומר מנהל החשבונות יפיחודוב שקרא "כל מיני ספרים מצוינים" ובכל זאת אינו מוצא את דרכו בחיים", ושואל את שרלוטה, "קראת את באקל?" כלומר ספרו של באקל, שתורגם לרוסית ארבע פעמים בין 1862 ל-1895 ונמנה על הספרים המצוינים. אנב, הספר תורגם להרבה שפות, כולל יידיש. ואולי יפיחודוב, כמו רבים באינטליגנציה הרוסית, קיבל את דעתו של באקל שרוסיה הצארית היא מדינה ברברית, מיליטריסטית ומפגרת הנשלטת על-ידי הצבא והכנסייה, ושרק אם יקומו בה מעמד בינוני ואינטלקטואלים תוכל לעלות על דרך הקידמה (איך יקומו, את זה באקל לא הסביר).

לעומת זאת, במולדתו אנגליה התייחסה אליו קהילת ההיסטוריונים, שלא גילתה נטייה לעסוק בתיאוריה של ההיסטוריה, בביקורת ואף בלגלוג כ"היסטוריון להמונים", בין היתר בשל הטענה ש"היסטוריה אינה מתימטיקה", שבורותו של באקל מבישה, שהוא אסף מידע מכל הבא ליד, ועוד כהנה וכהנה. הוא אף זכה לפזמון לגלגני:

"זאת האמונה, אל תגחכו,

של המלומד הגדול, הנרי באקל:

אני מאמין באש ובמים

ובמזל, בתו של הטבע;

אני מאמין באדים ובאור,

לא בטוב וברע..."

ואמנם, באקל היה יוצא דופן לא רק בקהילת השחמטאים אלא גם במחנה ההיסטוריונים בני הזמן: הוא היה אוטודידקט ובן למשפחה אמידה, שירושה גדולה איפשרה לו לערוך כמה מסעות באירופה ובעיקר לממש את בולמוס הקריאה שלו. הוא שלט בשפות רבות (לפי ביוגרף אחד ב-18 שפות), ואת ביתו ואורות הסוסים שלו הפך לספרייה ענקית בת 22 אלף כרכים. בשנת 1861 יצא למסע במזרח התיכון, חלה בנצרת ונקבר בדמשק.

כפי שהיותו חובבן כשחמטאי לא הפריעה לו להגיע לצמרת השחמטאים, כך העובדה שלא היה חלק מממסד ההיסטוריונים ואוטודידקט נתנה לו את הזמן, הכלים והכוח להביא לעולם היסטוריוגרפיה מסוג חדש, בלי נרטיב, בלי ביוגרפיות. בד בבד, התנאים הנוחים האלה איפשרו לו לכתוב חיבור עב־כרס, מלא וגדוש בפרטים וקשה לקריאה.

היסטוריון התרבות השווייצי יקוב בורקהרט כתב שבאקל היה אספן חרוץ אבל עקר של ידיעות היסטוריות, שאחז בו שיתוק מוחין, ולא למד מטקיטוס ש"כל מה שהוא משופע פרטים יותר, הוא בן־חלוף יותר".

לאמיתו של דבר, מעטים קראו את 900 העמודים המייגעים של הספר ואינסוף הערות השוליים ועיינו בכ-16 אלף הספרים הנזכרים ברשימת המקורות. הרוב הסתפקו בשני הפרקים הראשונים שבהם הציג את עיקרי השקפתו ההיסטורית. הפרקים האלה הם שהפכו את ספרו של באקל למוקד של פולמוס אקדמי, שבו השתתפו גדולי ההיסטוריונים בני הזמן.

באקל נהפך לאוטוריטה שמרבים לצטט ממנה ולהיתלות בה מפני שהיה הראשון שביקש להפוך את כתיבת ההיסטוריה למדע כמו מדעי הטבע, לחשוף את החוקים הכלליים הפועלים בהיסטוריה האנושית ולהצביע על הנתונים הגיאוגרפיים (כמו האקלים) המשפיעים על אופי החברה והתרבות, לקבוע את הסיבות האובייקטיביות לתופעות היסטוריות, החוקים, ולגלות את הסדירות של התופעות, בין היתר בעזרת סטטיסטיקה.

לשיטתו, התנהגות חברתית ניתנת לכימות ולניבוי, ושני הפרקים הראשונים של ספרו עוסקים בעיקר בהיסטוריה השוואתית בין ציביליזציות שונות במטרה

לקבוע מהם הגורמים ל"פיגור" או ל"קידמה" שלהן. המקור להבדלים, טען, אינו בתכונות הגזע או מנחיתות אימננטית אלא מהאופן שבו "כוחות חיצוניים" משפיעים על סדרי החברה, תרבותה והמנטליות הקולקטיבית. קידמה היא תוצר של היכולת של בני האדם להשתחרר מכוחות הטבע ולתת לכוח היצירתי לפעול, ובתוך כך לפתח מחשבה ביקורתית ולהפיץ ידע.

הכוח של הקידמה היא המחשבה הרציונלית, טען. וממילא עלתה השאלה אם עמים החיים בסביבה טבעית קשה יכולים להתגבר עליה על-ידי הכוח הפנימי או שהם נידונים לפיגור. יש לציין שאת מה שתיאר כפיגור שפט לפי אמות המידה של מערכת ערכים מערב אירופית, ובעיקר זו האנגלית, מדינה שהשתחררה משלטון הדת וממוסדות דתיים ריאקציוניים. לא ארחיב כאן, רק אומר שקוראיו יכלו למצוא אצלו טענות דטרמיניסטיות מצד אחד ואמונה בכוח הרצון החופשי מצד אחר.

הוגה הדעות וההיסטוריון ישעיה ברלין דימה את באקל לאחת מאותן "ספינות נושנות ענקיות שכוחות-למחצה בנהר המחשבה של המאה התשע עשרה". והסיבה לכך אינה שהרבה מהעובדות שהביא מחומר הקריאה שלו לא היו מהימנות, אלא משום שהציע תיאוריה, או נכון יותר, "תיאוריה גדולה", מערכת חוקים היסטוריים בעלי תוקף אוניברסלי שהתימרה לתת תשובה אחת וכוללנית לסיבות להופעה ולקיום של תופעות היסטוריות רבות ומורכבות. לא מעט מ"התיאוריות הגדולות" של המאה ה-19 שקעו במצולות, מה שלא מרתיע הוגים, מלומדים ואנשי עט לפרסם תיאוריות גדולות האמורות להציע מפתח למציאות ימינו, ולזכות בתהילה זמנית, לפני שישקעו גם הם במצולות.

ואסיים במה שפתחתי: באקל, כאמור, רחש הערכה לתרבויות של מזרח אסיה ולא מצא לנכון להזכיר שבהן הומצא השחמט, המשחק שבו הצטיין לפני שהיה להיסטוריון.

לחצו על הפעמון לעדכונים בנושא:

ספרים